

বংগ বিভাজন (১৯০৫-১৯১১) আৰু স্বদেশী আন্দোলন

মূল আলোচ্য বিষয়

- বংগ ভংগৰ পটভূমি
- স্বদেশী আন্দোলন
- জাতীয় সাহিত্য
- স্বদেশী আন্দোলনত মহিলাৰ ভূমিকা
- মুছলিম লীগৰ প্ৰতিষ্ঠা
- স্বদেশী আন্দোলন আৰু জাতীয় কংগ্ৰেছ
- স্বদেশী আন্দোলনৰ অৱদান
- বংগ বিভাজন
- স্বদেশী আন্দোলনৰ ফলাফল
- জাতীয় শিক্ষা
- স্বদেশী শিল্প উদ্যোগ
- চৰকাৰৰ আন্দোলনবিৰোধী কৰ্মপন্থা

প্ৰস্তাৱনা :

বংগ বিভাজন ভাৰতৰ স্বাধীনতা আন্দোলনৰ এটা অতি গুৰুত্বপূৰ্ণ অধ্যায়। ভাইচৰয় লৰ্ড নেথানিয়েল কাৰ্জনৰ (Lord Nathaniel Curzon) শাসনকালত (১৮৯৯-১৯০৫) সংঘটিত বংগ বিভাজন ভাৰতৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ এটা যুগান্তকাৰী ঘটনা। বিশাল বংগ প্ৰদেশক দুভাগ কৰি দুখন প্ৰদেশ সৃষ্টি কৰা এই সিদ্ধান্তই সৰ্বভাৰতীয় প্ৰেক্ষাপটত ব্ৰিটিছ শাসনৰ বিৰুদ্ধে এটা জনসংগ্ৰামৰ সূচনা কৰিছিল। চিপাহী বিদ্ৰোহৰ (১৮৫৭ খ্ৰিষ্টাব্দ)

পিছত বংগ বিভাজনক ভাৰতীয় ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ দ্বিতীয়টো উল্লেখনীয় ঘটনা বুলি ক'ব লাগিব।

উনবিংশ শতিকাৰ শেষৰ পিনে আৰু কুৰি শতিকাৰ আৰম্ভণিতে বংগদেশত জাতীয় জাগৰণে এটা শক্তিশালী স্থিতিত উপনীত হৈছিল। বংগবাসীৰ এই জনজাগৰণে ইংৰাজ চৰকাৰক চিন্তিত কৰি তুলিছিল আৰু এই জাগৰণ ময়িমূৰ কৰিবলৈকে ভাইচৰয় লৰ্ড কাৰ্জনে পূৰ্ববংগক অসমৰ সৈতে সংলগ্ন কৰি 'পূৰ্ব বংগ আৰু অসম' নামৰ এখন প্ৰদেশ গঠন কৰিছিল। আনহাতে অৱশিষ্ট বংগদেশৰ পশ্চিম খণ্ডৰ সৈতে বিহাৰ আৰু উৰিষ্যাৰ আগৰ দৰে ৰাখি, পশ্চিমবংগ নামেৰে আনখন বংগ প্ৰদেশ বৰ্তাই ৰাখিছিল। বংগ বিভাজনক কেন্দ্ৰ কৰি সমগ্ৰ দেশ ঐক্যবদ্ধ হোৱাৰ লগতে ভাৰতীয়ৰ মনত জাতীয় চেতনাৰ ক্ষেত্ৰত এটা নতুন যুগৰ সূচনা হৈছিল। প্ৰকৃতপক্ষে ব্ৰিটিছ শাসনৰ বিপক্ষে বংগ ভংগ বিৰোধী আন্দোলনটো আছিল সৰ্বভাৰতীয় পৰ্যায়ৰ প্ৰথমটো সক্ৰিয় জাতীয় সংগ্ৰাম। আমি এই অধ্যায়ত বংগ বিভাজনৰ ঐতিহাসিক পটভূমি আৰু স্বদেশী আন্দোলনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম।

১.০১ : বংগ ভংগৰ পটভূমি

১৭৭৩ খ্ৰীষ্টাব্দত ইংলেণ্ডৰ চৰকাৰে নিয়ন্ত্ৰণকাৰী আইন (Regulating Act. 1773) প্ৰবৰ্তন কৰি বংগ প্ৰেছিডেন্সিৰ গৱৰ্ণৰ পদটো 'গৱৰ্ণৰ জেনেৰেল' (Governor General) পদলৈ উন্নীত কৰিছিল। এই ব্যৱস্থাটোৰ দ্বাৰা বোম্বাই আৰু মাদ্ৰাজৰ গৱৰ্ণৰ দুগৰাকীক ফ'ৰ্ট উইলিয়াম (Fort William)ৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলৰ তলতীয়া কৰা হৈছিল। ফ'ৰ্ট উইলিয়ামৰ গৱৰ্ণৰ জেনেৰেলগৰাকীৰ শাসনৰ কৰ্তৃত্ব বিশাল হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত বংগ প্ৰদেশ শাসনৰ দায়িত্ব এগৰাকী লেফ্টেনেণ্ট গৱৰ্ণৰৰ (Lieutenant Governor)

মোগল সম্ৰাট শ্বাহ আলম (১৭৫৯-১৮০৬) আৰু ৰবাৰ্ট ক্লাইবৰ মাজত সম্পন্ন হোৱা এলাহাবাদ সন্ধিৰ (১৭৬৫) যোগেদি ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীয়ে বংগৰ লগতে বিহাৰ আৰু উৰিষ্যাৰ ওপৰতো ৰাজনৈতিক কৰ্তৃত্ব লাভ কৰাৰ পিছত এই তিনিওটা অঞ্চল (বংগ, বিহাৰ, উৰিষ্যা) বংগ প্ৰদেশত অন্তৰ্ভুক্ত হৈছিল।

হাতত অৰ্পণ কৰে যদিও উত্তৰ আৰু পূব ভাৰতৰ বিশাল এলেকা আৱৰি ৰখা বংগ প্ৰদেশৰ সু-শাসন এজন লেফ্টেনেণ্ট গৱৰ্ণৰৰ দ্বাৰা বৰ্তাই ৰখাটো সম্ভৱ হৈ উঠা নাছিল। চিপাহী বিদ্ৰোহৰ (১৮৫৭ খ্ৰীষ্টাব্দ) পিছত ভাৰতীয় প্ৰশাসনিক ব্যৱস্থাটো নতুনকৈ সজাই তোলাৰ প্ৰক্ৰিয়া হাতত লোৱাৰ সময়ত ব্ৰিটিছ বিষয়াসকলৰ ভাব-চিন্তাত বংগ বিভাজনৰ বিষয়টোৱে ঠাই পাইছিল। ইংলেণ্ডৰ গৃহ চৰকাৰ আৰু ভাৰত চৰকাৰৰ মাজত বিস্তাৰিত আলোচনাৰ অন্তত পূব ভাৰতৰ এটা বিশাল এলেকাক বংগদেশৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখিয়েই ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকাৰ ছখন জিলাৰ

(গোৱালপাৰা, কামৰূপ, নগাঁও, দৰং, শিৱসাগৰ, লক্ষীমপুৰ) সৈতে খাছীয়া-জয়ন্তীয়া পাহাৰ, নগা পাহাৰ, গাৰো পাহাৰ, কাছাৰ আৰু শ্ৰীহট্টক সংলগ্ন কৰি (সৰ্বমুঠ এলেকা ৫৪,১০০ বৰ্গমাইল, জনসংখ্যা ৪১,৫০,০০০) ১৮৭৪ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ৭ ফেব্ৰুৱাৰী তাৰিখে 'অসম' নামৰ প্ৰদেশখন গঠন কৰা হয়। নৱগঠিত প্ৰদেশখনৰ কাৰণে মুখ্য আয়ুক্ত (Chief Commissioner) পদ এটা সৃষ্টি কৰি কৰ্ণেল আৰ এইচ কীটিংজক (Colonel R H Keatings) অসম প্ৰদেশ প্ৰশাসনৰ দায়িত্বভাৰ (১৮৭৪-১৮৭৮) অৰ্পণ কৰা হৈছিল। কোনো কোনো ঐতিহাসিকৰ মতে, এয়া আছিল বংগ বিভাজনৰ প্ৰথমটো পদক্ষেপ।

গৱৰ্ণৰ বৰাৰ্ট ক্লাইবৰ (Robert Clive, ভাৰতবৰ্ষত ক্লাইবৰ দ্বিতীয় কাৰ্যকাল ১৭৬৫ খ্ৰীষ্টাব্দ) পৰা লৰ্ড ডেলহাউছীৰ (Lord Delhousie, ১৮৪৮-৫৬ খ্ৰীষ্টাব্দ) সময়লৈকে প্ৰায় সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যবাদৰ উপনিবেশ স্থাপন হোৱাৰ পিছত কলিকতা, বোম্বাই আৰু মাদ্ৰাজ ইষ্ট ইণ্ডিয়া কোম্পানীৰ তিনিটা ঘাই শাসন কেন্দ্ৰত পৰিণত হৈছিল। প্ৰত্যেকটো কেন্দ্ৰৰ সৰ্বোচ্চ শাসকগৰাকীক প্ৰেছিডেণ্ট (President) বিষয়বাব দিয়া হৈছিল আৰু প্ৰেছিডেণ্টৰ তলতীয়া শাসনযন্ত্ৰটো 'প্ৰেছিডেন্সি' হিচাপে জনাজাত হৈছিল।

বংগ বিভাজনৰ (১৯০৫) ক্ষেত্ৰত দুজন ইংৰাজ বিষয়াই লৰ্ড কাৰ্জনক বিশেষভাৱে সহায় কৰিছিল। এজন আছিল মধ্য প্ৰদেশৰ মুখ্য আয়ুক্ত (Chief Commissioner)

১৮৬৬ খ্ৰীষ্টাব্দত বংগদেশৰ অন্তৰ্গত উৰিষ্যাৰ দেখা দিয়া ভয়ানক দুৰ্ভিক্ষত প্ৰায় দহ হেজাৰ মানুহে মৃত্যুক সাৰটি ল'ব লগা হৈছিল। ভাইচৰয় লৰ্ড নৰ্থব্ৰুক (Lord Northbrook, ১৮৭২-৭৬) বংগ প্ৰশাসনৰ দক্ষতাৰ অজুহাত দেখুৱাই ইংলেণ্ডৰ চৰকাৰৰ ওচৰত বংগ প্ৰদেশ বিভাজনৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল।

এন্দ্ৰু ফ্ৰেজাৰ (Andrew Fraser) আৰু আনজন অসমৰ মুখ্য আয়ুক্ত জন ব্যামফিল্ড ফুলাৰ (১৯০২-১৯০৫, J. Bamfylde Fuller)। ১৯০১ খ্ৰীষ্টাব্দত ফ্ৰেজাৰে মধ্য প্ৰদেশ

য়াণ্ডাবু সন্ধিৰ (১৮২৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ২৪ ফেব্ৰুৱাৰী) যোগেদি অসম তথা ব্ৰহ্মপুত্ৰ উপত্যকা, ১৮৩২ খ্ৰীষ্টাব্দত কাছাৰ, ১৮৩৩ খ্ৰীষ্টাব্দত খাছীয়া পাহাৰ, ১৮৩৫ খ্ৰীষ্টাব্দত জয়ন্তীয়া পাহাৰ, ১৮৩৯ খ্ৰীষ্টাব্দত মটক আৰু শদিয়া ৰাজ্য, ১৮৪৩ খ্ৰীষ্টাব্দত খামতি ৰাজ্য, ১৮৪৩ খ্ৰীষ্টাব্দত চিংফৌ ৰাজ্য, ১৮৫৪ খ্ৰীষ্টাব্দত আঙ্গামীসকলৰ নগা পাহাৰ এলেকা ভাৰত-ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যৰ তলতীয়া হৈছিল। এই এলেকাসমূহৰ শাসন ১৮৭৪ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে বংগ প্ৰদেশৰ লেফ্টেনেণ্ট গৱৰ্ণৰৰ যোগেদি পৰিচালিত হৈছিল। তেতিয়া বংগ প্ৰদেশৰ সৰ্বমুঠ মাটিকালি আছিল ২,৫৩,০০০ বৰ্গমাইল। মুঠ জনসংখ্যা আছিল ৪ কোটি ৬০ লাখ।

বংগ বিভাজন (১৯০৫-১৯১১), স্বদেশী আন্দোলন আৰু ফলাফল

আৰু বংগদেশৰ ভৌগোলিক সীমাৰ পৰিৱৰ্তন কৰাৰ প্ৰস্তাৱ ভাইচৰয় কাৰ্জনক দিছিল। ফ্ৰেজাৰে বংগৰ ৭ কোটি ৮০ লাখ বৰ্ধিত জনসংখ্যাৰ বিষয়টো উল্লেখ কৰি সম্বলপুৰ আৰু উৰিষ্যাক বংগ প্ৰদেশৰ পৰা বিচ্ছিন্ন কৰি মধ্য প্ৰদেশৰ লগত চামিল কৰাৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল। একে সময়তে অসমৰ মুখ্য আয়ুক্ত ফুলাৰেও চাহ ব্যবসায় সম্প্রসাৰণৰ স্বার্থত তেওঁ অসমৰ লগত চট্টগ্রামক সংলগ্ন কৰাৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল। লৰ্ড কাৰ্জনে ফ্ৰেজাৰ আৰু ফুলাৰৰ দুয়োটা প্ৰস্তাৱ মনোযোগেৰে অধ্যয়ন কৰিছিল। প্ৰস্তাৱ দুটা তেওঁৰ মনঃপুত হৈছিল আৰু তাক কাৰ্যকৰী কৰাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছিল।

১.০২ : বংগ বিভাজন

১৯০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত এন্দ্ৰু ফ্ৰেজাৰ বংগ প্ৰদেশৰ লেফটেনেণ্ট গৱৰ্ণৰৰ পদত অধিষ্ঠিত হোৱাৰ পিছত ভাইচৰয় লৰ্ড কাৰ্জনে তেওঁক প্ৰাদেশিক সীমান্ত পুনৰ গঠনৰ উদ্দেশ্যে এটা পৰিকল্পনা যুগুত কৰিবলৈ নিৰ্দেশ দিছিল। এন্দ্ৰু ফ্ৰেজাৰে তেতিয়া পূৰ্বতে উইলিয়াম ই (William E. Ward) ৱাৰ্ডে আগবঢ়োৱা পৰামৰ্শটোৰ সামান্যতম বদ-বদল কৰি বংগ বিভাজনৰ আঁচনি এখন যুগুত কৰিছিল। তেওঁ বংগ প্ৰদেশৰ পৰা ঢাকা, চট্টগ্রাম আৰু ৰাজশাহী সংমণ্ডলক কাটি আনি (সৰ্বমুঠ ১৫খন জিলাৰ ভূ-খণ্ড) চুবুৰীয়া অসমৰ লগত সংলগ্ন কৰি বংগ বিভাজনৰ আঁচনিখন তৈয়াৰ কৰি ২৮ মাৰ্চ, ১৯০৩ খ্ৰীষ্টাব্দ তাৰিখে

অসমত চাহখেতিৰ সম্প্রসাৰণ ঘটোৱা ইউৰোপীয় চাহ খেতিয়কসকলে ব্যৱসায়িক সা-সুবিধাৰ কাৰণে সামুদ্ৰিক জলপথ বিচাৰি বংগদেশৰ চট্টগ্রামলৈকে অসমৰ ভৌগোলিক সীমা সম্প্রসাৰণৰ প্ৰস্তাৱ আগবঢ়াইছিল। এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখি অসমৰ মুখ্য আয়ুক্ত উইলিয়াম ৱাৰ্ডে (William E. Ward, ১৮৯৪-৯৬ৰ দ্বিতীয়টো কাৰ্যকাল) চট্টগ্রামসহ ঢাকা আৰু মৈমনসিং জিলা দুখনো অসমৰ লগত চামিল কৰাৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল। অৱশ্যে সেই সময়ৰ বিশৃংখল ৰাজনৈতিক পৰিৱেশ-পৰিস্থিতিৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত এই প্ৰস্তাৱ কাৰ্যকৰী কৰিব পৰা নাছিল।

কাৰ্জনৰ হাতত অৰ্পণ কৰিছিল। ১ জুন, ১৯০৩ খ্ৰীষ্টাব্দ তাৰিখে ভাইচৰয় লৰ্ড কাৰ্জনে ভাৰত চৰকাৰৰ স্বৰাষ্ট্ৰ সচিব (Secretary of state) হাৰ্বাৰ্ট ৰিজলীৰ (Herbert Risley) লগত আলোচনা কৰি বংগ বিভাজন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ এটা বিস্তাৰিত বিৱৰণ (প্ৰস্তাৱ) তৈয়াৰ কৰিছিল। যথা ৰীতি লণ্ডনৰ চৰকাৰে প্ৰস্তাৱটো গ্ৰহণ কৰাৰ পিছত ই 'আঞ্চলিক পুনৰ্গঠন সংক্ৰান্ত টোকা' (Minute on Territorial Re-distribution in India) নামেৰে বিবেচিত হৈছিল। প্ৰস্তাৱটো ভাৰত সচিব ৰিজলীয়ে ৬ ডিচেম্বৰত (১৯০৩ খ্ৰীষ্টাব্দ) প্ৰকাশ কৰাৰ পিছত ৰিজলী পেপাৰ (Risley papers) নামেৰে জনাজাত হৈছিল। বংগদেশক দ্বিখণ্ডিত কৰা আৰু খণ্ডিত একাংশ অসমৰ সৈতে সংলগ্ন কৰাৰ প্ৰক্ৰিয়াটোকে ঐতিহাসিক 'বংগ ভংগ' বুলি জনা যায়।

ঢাকা, চট্টগ্রাম আৰু ৰাজশাহী— এই তিনিওটা সংমণ্ডলৰ সৰ্বমুঠ এলেকা আছিল ১,০৬,৫৪০ বৰ্গমাইল। জনসংখ্যা আছিল ৩১ নিযুত। ইয়াৰ ১৮ নিযুত মুছলমান আৰু ১২ নিযুত হিন্দু।

বিশাল বংগ প্ৰদেশক এজন লেফ্টেনেণ্ট গৱৰ্ণৰে সুচাৰুৰূপে শাসন কৰিব নোৱাৰা অজুহাত দেখুৱাই প্ৰদেশখনৰ উত্তৰ আৰু পূব বংগৰ ১৫খন জিলা অসমৰ সৈতে সংলগ্ন কৰি ‘পূব বংগ আৰু অসম’ (Eastern Bengal and Assam) নামৰ প্ৰদেশখন গঠন কৰাৰ আঁচনি গ্ৰহণ কৰা হয়। আনহাতেদি বংগ প্ৰদেশৰ অৱশিষ্ট অংশ অৰ্থাৎ পশ্চিম খণ্ডৰ সৈতে বিহাৰ, উৰিষ্যা আৰু ছোটনাগপুৰক আগৰ দৰে সংযোগ ঘটাই আনখন বংগ প্ৰদেশ বৰ্তাই ৰখাৰ পৰিকল্পনা লোৱা হয়। ঢাকাক ৰাজধানী হিচাপে লৈ প্ৰস্তাৱিত ‘পূব বংগ আৰু অসম’ নামৰ প্ৰদেশখনৰ জনসংখ্যা আছিল ৩ কোটি ১০ লাখ। ইয়াৰে ১ কোটি ৮০ লাখ মুছলমান আৰু ১ কোটি ২০ লাখ হিন্দু। আনহাতে কলিকতাক ৰাজধানী হিচাপে লৈ পশ্চিম বংগ, বিহাৰ, উৰিষ্যা আৰু ছোটনাগপুৰসহ ‘বংগ’ প্ৰদেশখনৰ জনসংখ্যা আছিল ৫ কোটি ৪০ লাখ। ইয়াৰে ৪ কোটি ২ লাখ হিন্দু আৰু ৯০ হাজাৰ মুছলমান। উল্লেখ্য যে বিহাৰী আৰু উৰিয়া লোকৰ তুলনাত বংগ প্ৰদেশখনত বঙালী লোক সংখ্যালঘুত পৰিণত হৈছিল।

লৰ্ড কাৰ্জনে শাসনৰ সুবিধাৰ্থে বংগ প্ৰদেশৰ আয়তন সৰু আৰু প্ৰয়োজনৰ খাতিৰত অসমৰ ভৌগোলিক আয়তন বৃদ্ধি কৰাৰ যুক্তি দাঙি ধৰিছিল যদিও এই আঁচনিৰ অন্তৰালত দুৰভিসন্ধিহে অতি ফটফটীয়াকৈ প্ৰকাশ পাইছিল। কাৰণ হিন্দু নেতৃত্বত পৰিচালিত হিন্দু-মুছলমান কৃষক আৰু শ্ৰমিকৰ অখণ্ড বংগবাসীৰ ৰূপটো ইংৰাজ শাসকৰ বাবে এটা চিন্তাৰ কাৰণ হৈ পৰিছিল। ভাৰত সচিব হাৰাট ৰিজলীয়ে কাৰ্জনলৈ লিখা চিঠিত প্ৰকাশ পাইছিল— “ঐক্যবদ্ধ বংগ এটা বৃহৎ শক্তি; দ্বিখণ্ডিতকৰণেৰে বৃহৎ বংগশক্তিক ভাঙি-ছিঙি চূৰমাৰ কৰিব।” গতিকে বংগভংগৰ অন্তৰ্নিহিত উদ্দেশ্য আছিল হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত একতা ভাঙি দিয়া। উদ্দেশ্য সিদ্ধিৰ বাবে প্ৰয়োজন হৈছিল সাম্প্ৰদায়িক মনোভাবৰ বিস্তাৰ ঘটোৱা।

বংগ ভংগ আঁচনিৰ যোগেদি ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ বংগ প্ৰদেশক দ্বিখণ্ডিত কৰি হিন্দু বঙালী আৰু বুদ্ধিজীৱীসকলক দুয়োখন প্ৰদেশতে সংখ্যালঘুত পৰিণত কৰিব বিচাৰিছিল। কাৰ্জনৰ উদ্দেশ্য আছিল ব্ৰিটিছ সাম্ৰাজ্যবাদক শক্তিশালী ৰূপত গঢ়ি তোলা। এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখি বংগ বিভাজনৰ যোগেদি ৰাজনৈতিক চেতনাসম্পন্ন হিন্দু বঙালীসকলক পংগু কৰি জাতীয়তাবাদ বিকাশৰ পথত হেঙাৰ দিব বিচাৰিছিল। এই আঁচনিৰ যোগেদি তেওঁ ৰাজনৈতিক দিশত অনগ্ৰসৰ মুছলমানসকলক ইংৰাজ শাসনৰ প্ৰতি অনুগত কৰিব বিচাৰিছিল আৰু আনহাতেদি ভাৰতীয় সমাজত সাম্প্ৰদায়িকতাৰ বিহণুটি সিঁচি দিয়াৰ পৰিকল্পনা হাতত লৈছিল। একে সময়তে তেওঁ ইংৰাজবিদ্বেষী চৰমপন্থীসকলক দমন কৰাৰ বাবে বংগ ভংগক এপাত অস্ত্ৰ হিচাপে বাছি লৈছিল।

বংগ ভংগ আঁচনিৰ প্ৰথম দফা—

-

(ঘ) অসমৰ ৰাজধানী শ্বিলঙৰ পৰা ঢাকালৈ স্থানান্তৰ হ'ব।

দ্বিতীয় দফা—

(ক) পূৰ্ব বংগ আৰু অসমৰ বাবে ঢাকাত সুকীয়া উচ্চ ন্যায়ালয় (High Court) স্থাপন হ'ব।

(খ) সুকীয়া উচ্চ ন্যায়ালয় স্থাপন নোহোৱাপৰ্যন্ত প্ৰদেশখন কলিকতা উচ্চ ন্যায়ালয়ৰ এজিৰাৰভুক্ত হ'ব।

তৃতীয় দফা—

(ক) পশ্চিম বংগ, বিহাৰ, উৰিষ্যা আৰু ছোটনাগপুৰসহ 'বংগ প্ৰদেশ'ৰ ৰাজধানী কলিকতা হ'ব।

চতুৰ্থ দফা—

(ক) ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ১৬ অক্টোবৰত বংগ বিভাজন পৰিকল্পনা কাৰ্যকৰী হ'ব।

১.০৩ : স্বদেশী আন্দোলন (১৯০৫-১১)

বংগবাসীৰ ইচ্ছাৰ বিপৰীতে ব্ৰিটিছ চৰকাৰে বংগ বিভাজনৰ পৰিকল্পনা হাতত লৈছিল। বংগদেশৰ কৃতী সন্তান সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায় (১৮৪৮-১৯২৫), বিপিনচন্দ্ৰ পাল (১৮৫৮-১৯৩২), অৰবিন্দ ঘোষ (১৮৭২-১৯৫০), ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ (১৮৬১-১৯৪১), ৰাসবিহাৰী বসু (১৮৪৫-১৯২১), ৰামেন্দ্ৰ সুন্দৰ ত্ৰিবেদী (১৮৬৪-১৯১৯) আদি বিখ্যাত চিন্তানায়কসকলে ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ বংগ বিভাজনৰ কুটিল চক্ৰান্ত বুজি পাইছিল আৰু তেওঁলোকে জনতাৰ মাজত এই চক্ৰান্ত প্ৰচাৰ কৰি বংগ বিভাজনৰ বিৰুদ্ধে জনজাগৰণ গঢ়ি তুলিবলৈ সক্ষম হৈছিল। বংগচ্ছেদ কাৰ্যকৰী কৰিলে বঙালী জাতিৰ ঐতিহ্যত আঘাত হোৱাৰ লগতে হিন্দু-মুছলমানৰ মাজৰ সম্প্ৰীতি বিনষ্ট হোৱাৰ আশংকা কৰি তেওঁলোকে লিখনি আৰু সভা-সমিতিৰ মাধ্যমেৰে জনতাৰ মাজত বংগ বিভাজনৰ বিৰুদ্ধে প্ৰচাৰ চলাইছিল। বংগ বিভাজনৰ বিৰুদ্ধে জনমত গঠনৰ হেতু তেওঁলোকে পোনপ্ৰথমে জনতাৰ পৰা স্বাক্ষৰ সংগ্ৰহৰ অভিযান হাতত লৈছিল। প্ৰায় সত্তৰ হাজাৰ স্বাক্ষৰ সম্বলিত প্ৰতিবাদপত্ৰ ভাৰত সচিবৰ হাতত অৰ্পণ কৰা হৈছিল। কিন্তু ইমানৰ পিছতো ব্ৰিটিছ চৰকাৰে আত্মপক্ষ সমৰ্থন কৰি ভাল প্ৰশাসনৰ কথা কৈ এল্ডু ফ্ৰেজাৰৰ বংগ ভংগৰ আঁচনিৰ যুক্তিযুক্ততা প্ৰচাৰ কৰাত বংগদেশৰ জনতা ক্ষুব্ধ হৈছিল।

চৰকাৰৰ ফালৰ পৰা বংগচ্ছেদ কাৰ্যত পৰিণত কৰাৰ মনোভাব স্পষ্টকৈ প্ৰকাশ পোৱাৰ পিছত বংগদেশত চৰকাৰবিৰোধী জনজাগৰণ ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি হ'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। জাতীয় জনমতক উপেক্ষা কৰাৰ লগতে বঙালী জাতীয়তাবাদক ধ্বংস কৰি হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত বিভেদ সৃষ্টি কৰিবলৈকে চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰিব বিচৰা বংগ বিভাজনৰ বিৰুদ্ধে সমগ্ৰ বংগদেশত বিশাল জাতীয় আন্দোলনৰ সূচনা হৈছিল। লৰ্ড কাৰ্জনে ভাৰতীয়সকলক শিক্ষা, সংবাদপত্ৰ, স্থানীয় স্বায়ত্তশাসন আদি অধিকাৰৰ ওপৰত হস্তক্ষেপ কৰি ইতিমধ্যে সমগ্ৰ ভাৰতীয়ৰ মনত অসন্তুষ্টিৰ ভাব জগাই তুলিছিল। তেওঁৰ

বংগ বিভাজনৰ পৰিকল্পনাও আছিল প্ৰতিক্ৰিয়াশীল। গতিকে বংগ ভংগৰ অসম্ভৱতাৰ উত্তাপে প্ৰবল বিক্ষোভৰ সৃষ্টি কৰিছিল। ১৯০৩ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ৬ ডিচেম্বৰ তাৰিখে বংগ দ্বিখণ্ডিত কৰাৰ প্ৰস্তাৱ উত্থাপিত হোৱাৰ পৰা ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ১৯ জুলাই তাৰিখে বংগ বিভাজনৰ পৰিকল্পনাটো চৰকাৰীভাৱে প্ৰকাশ কৰালৈকে পূৰ্ব বংগ, উত্তৰ বংগ আৰু পশ্চিম বংগৰ বিভিন্ন ঠাইত অনুষ্ঠিত প্ৰতিবাদী সভাৰ যোগেদি প্ৰবল জনসংগ্ৰামৰ জোৱাৰ উঠিছিল। জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলো মানুহেই এই গণ সংগ্ৰামত জঁপিয়াই পৰিছিল। বংগচ্ছেদৰ পৰিণতি হিচাপে সংঘবদ্ধভাৱে বিদেশী বস্তু (বিদেশত প্ৰস্তুত কৰা পণ্য) বৰ্জন আৰু স্বদেশী বস্তু (নিজ দেশত ভাৰতীয়ৰ হাতেৰে প্ৰস্তুত কৰা) গ্ৰহণৰ সিদ্ধান্ত জনসভাত অনুমোদিত হোৱাৰ পিছত এই আন্দোলন 'স্বদেশী আন্দোলন' নামে জনাজাত হয়।

সঞ্জীৱনী পত্ৰিকাত (সম্পাদক— কৃষ্ণকুমাৰ মিত্ৰ, ১৮৫২-১৯৩৬) প্ৰকাশিত (৬ জুলাই, ১৯০৪ খ্ৰীষ্টাব্দ) 'বংগৰ সৰ্বনাশ' নামৰ নিবন্ধটোৱে বংগ দেশৰ জনতাৰ মাজত তীব্ৰ আলোড়নৰ সৃষ্টি কৰিছিল। প্ৰস্তাৱিত বংগদেশ বিভাজনৰ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰাৰ উদ্দেশ্যে প্ৰথমখন প্ৰতিবাদী সভা ১৪ জুলাই, ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত খুলনাত (বাগেৰবাৰী) অনুষ্ঠিত হৈছিল। সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়, মতিলাল ঘোষ, দ্বিজেন্দ্ৰলাল মিত্ৰ প্ৰমুখ্যে নেতাসকলে জন্মভূমিক খণ্ড-বিখণ্ড কৰিব বিচৰা ইংৰাজৰ কুটিল চক্ৰান্তৰ বিৰুদ্ধে সজাগ হ'বলৈ সকলোকে আহ্বান জনাইছিল। ১৬ আৰু ১৭ জুলাই তাৰিখে (১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দ) অনুৰূপ সভা ক্ৰমে কিশোৰগঞ্জ আৰু পাবনাত অনুষ্ঠিত হৈছিল। বংগ ভংগৰ পৰিকল্পনাটো চৰকাৰীভাৱে প্ৰকাশ হোৱাৰ পিছদিনা (২০ জুলাই, ১৯০৫) দিনাজপুৰত দ্বিতীয়খন বিশাল সভা অনুষ্ঠিত হৈছিল। দিনাজপুৰৰ মহাৰাজৰ পৌৰোহিত্যত অনুষ্ঠিত এই সভাত নতুন কৰ্মপন্থাৰ প্ৰয়োজনীয়তা উপলব্ধি কৰি বিদেশী বস্তু বৰ্জন কৰাৰ প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰা হৈছিল। জিলা পৰ্যায়ত সভা-সমিতি আয়োজন কৰি তৃণমূল পৰ্যায়ৰ পৰা প্ৰতিবাদী আন্দোলন গঢ়ি তোলাৰ আঁচনি লোৱা হৈছিল।

আন্দোলনমুখৰ পৰিৱেশে ছাত্ৰ সমাজক আকৰ্ষণ কৰিছিল। ৰিপন কলেজৰ (বৰ্তমান সুৰেন্দ্ৰনাথ কলেজ) ছাত্ৰসকলে পোনপ্ৰথমে শ্ৰেণীকোঠা ত্যাগ কৰি আন্দোলনত (১৮ জুলাই, ১৯০৫) ভাগ লৈছিল। ৩১ জুলাই তাৰিখে (১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দ) ৰিপন কলেজৰ ছাত্ৰসকলৰ নেতৃত্বত কলিকতাৰ সমগ্ৰ স্কুল-কলেজৰ ছাত্ৰই বিশাল ছাত্ৰ সমাৰোহ আয়োজন কৰি বংগ বিভাজনৰ প্ৰতিবাদ সাব্যস্ত কৰিছিল। ছাত্ৰসকলে কেন্দ্ৰীয় সংগ্ৰাম সমিতি গঠন কৰি বংগ বিভাজনৰ বিৰুদ্ধে আন্দোলন কৰাৰ সংকল্প লৈছিল। ৭ আগষ্ট তাৰিখে (১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দ) মহাৰাজা মণীন্দ্ৰচন্দ্ৰ নন্দীৰ অধ্যক্ষতাত কলিকতাৰ কাছিম বজাৰৰ টাউন হলত এখন বিশাল জনসভা অনুষ্ঠিত হয়। বিভিন্ন ঠাইৰ পৰা উপস্থিত হোৱা প্ৰতিনিধিৰ আহ্বান মৰ্মে এইখন সভাই বিদেশী পণ্য বৰ্জনৰ প্ৰস্তাৱ সৰ্বসন্মতিক্ৰমে গ্ৰহণ কৰিছিল। ছাত্ৰসকলে সেইদিনা মুকুন্দ দাসৰ 'হে বংগ জননী, স্বৰ্ণ প্ৰসবিনী... শিখেছি সবাই কৰিতে ভাবনা, বিলাতি পোশাকে আৰ সাজিব না, বিলাতি আহাৰ, বিলাতি আচাৰ ত্যাজিত কৰিব...' গীতটি পৰিৱেশন কৰিছিল। সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ নেতৃত্বত 'ছাত্ৰ সংসদ' গঠন হৈছিল।

কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে উদাত্ত ভাষণেৰে বংগবাসীক সাম্প্ৰদায়িক ঐক্য বজাই ৰাখিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। বিদেশী সামগ্ৰীৰ বেচা-কিনা বন্ধ কৰিবলৈ ছাত্ৰসকলে ব্যৱসায়িক প্ৰতিষ্ঠানত পিকেটিং কৰাৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল। সভাস্থলীত বিদেশী বস্ত্ৰ আৰু বিদেশী সামগ্ৰী দাহ কৰা হৈছিল।

২৩ ছেপ্টেম্বৰ তাৰিখে (১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দ) উত্তৰ কলিকতাৰ ৰাজাবজাৰত আয়োজিত বিশাল জনসভাই বংগ ভংগ আঁচনিৰ তীব্ৰ বিৰোধিতা কৰিছিল। আন্দুল ৰছুলৰ পৌৰোহিত্যত অনুষ্ঠিত এইখন সভাত হালিম গজনবী, লিয়াকৎ হুছেইন, মহম্মদ ইছমাইল চৌধুৰী প্ৰমুখ্যে ভালেকেইজন মুছলমান নেতা উপস্থিত আছিল। বংগ ভংগবিৰোধী আন্দোলনটো সক্ৰিয়তাৰে আগবঢ়াই নিয়াৰ ক্ষেত্ৰত এই সভাখনে গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। সাম্প্ৰদায়িক একতাৰ চিনস্বৰূপে সেইদিনা কলিকতাৰ বিশাল ঐতিহাসিক পদযাত্ৰাত জাতি-বৰ্ণ নিৰ্বিশেষে সকলোৱে অংশগ্ৰহণ কৰিছিল।

বংগ ভংগ কাৰ্যকৰী হোৱাৰ দিনা (১৬ অক্টোবৰ, ১৯০৫) বংগবাসীয়ে 'জাতীয় শোক দিৱস' পালন কৰিছিল। ৰামেন্দ্ৰসুন্দৰ ত্ৰিবেদীৰ প্ৰস্তাৱমৰ্মে বংগদেশৰ প্ৰত্যেক ঘৰ মানুহে সেইদিনা ৰান্ধনি ঘৰত পাক বন্ধ ৰাখিছিল। কবিগুৰুৰ আহ্বান ক্ৰমে কলিকতাৰ জনতাই বঙালী জাতিৰ অখণ্ডতাৰ প্ৰতীক হিচাপে সেইদিনা ৰাখীবন্ধন পালন কৰিছিল। ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ ৰচিত ৰাখী সংগীত 'বাঙালিৰ প্ৰাণ, বাঙালিৰ মন, এক হওক হে ভগৱান...' গীতটি গাই গাই হিন্দু-মুছলমানৰ মাজত যুগমীয়া সম্প্ৰীতি আৰু ভাতৃত্ববোধৰ এনাজৰী সুদৃঢ় কৰাৰ হেতু পথচাৰীৰ হাতত ৰাখী পিন্ধাইছিল। কবিগুৰুৰ নেতৃত্বত হাজাৰ হাজাৰ জনতাই কালুতোলা আৰু চীংপুৰ বৰ মহজিদত উপস্থিত হৈ মৌলবী আৰু অন্যান্য মুছলমান লোকসকলক ৰাখীবন্ধন কৰিছিল। বংগদেশৰ জিলাই জিলাই প্ৰতিবাদী সভা অনুষ্ঠিত কৰি সেইদিনাৰ পৰা স্বদেশী বস্ত্ৰ ব্যৱহাৰৰ প্ৰস্তাৱ আখৰে আখৰে পালন কৰাৰ সিদ্ধান্ত লৈছিল। ছাত্ৰ সংগ্ৰাম সমিতিৰ নিৰ্দেশমৰ্মে ছাত্ৰসকলে বংগ ভংগ উঠাই নোলোৱাপৰ্যন্ত খালী ভৰিৰে বিদ্যালয়লৈ অহা-যোৱা কৰাৰ সংকল্প লৈছিল।

১৬ অক্টোবৰৰ (১৯০৫) আবেলি সমগ্ৰ কলিকতাত বংগ ভংগৰ বিৰুদ্ধে হৰতাল পালন কৰা হয়। দোকান-পোহাৰ, অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠান, বাছ-ট্ৰাম আদি বন্ধ হৈ পৰে। আনন্দমোহন বসুৱে (কংগ্ৰেছৰ চতুৰ্দশ মাদ্ৰাছ অধিৱেশন, ১৮৯৮ৰ সভাপতি) বংগ ভূমিৰ একতা আৰু ঐতিহ্যৰ প্ৰতীক হিচাপে 'ফেডাৰেল হল'ৰ আধাৰশিলা স্থাপন কৰি বিশাল জনতাক উদ্দেশ্যি সকলোকে বংগ ভংগবিৰোধী আন্দোলনত জঁপিয়াই পৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। বংকিমচন্দ্ৰ চট্টোপাধ্যায়ৰ 'বন্দে মাতৰম' গীতেৰে মুখৰিত কলিকতাৰ জনতাই দেশপ্ৰেমৰ শ্লোগান আৰু কবিতাৰে আকাশ-বতাহ কঁপাই তোলে। বংগদেশৰ জনতাই সেইদিনাৰ পৰা শোক দিৱস বছৰজোৰাকৈ পালন কৰে।

আৰম্ভণিতে স্বদেশী আন্দোলনটো বিদেশী বস্ত্ৰ বৰ্জন আৰু স্বদেশী বস্ত্ৰ গ্ৰহণৰ মাজতে সীমাবদ্ধ আছিল। প্ৰথমটোক নেতিবাচক আৰু দ্বিতীয়টোক ইতিবাচক পন্থা হিচাপে গণ্য কৰি ব্ৰিটিছ শক্তিক অৰ্থনৈতিক দিশত হেঁচা দিয়াৰ এই কৰ্মপন্থা ৰচনা কৰিছিল।

কিন্তু আন্দোলনৰ পৰিধি ক্ৰমান্বয়ে ব্যাপক হোৱাৰ লগে লগে বৰ্জনৰ পৰিসৰো ব্যাপকতৰ হৈ পৰিছিল। অৱশ্যে যোৱা কৈছিল— ‘বৰ্জনৰ অৰ্থ স্বদেশীকতা আৰু স্বদেশীকতাৰ মৰ্মাৰ্থ হ’ল ইংৰাজৰ লগত সৰ্বতোপকাৰে অসহযোগিতা কৰা।’ স্বাধীন অৱশ্যে এই বৰ্জনৰ মানসিকতাই আন্দোলনকাৰীৰ মনত স্বদেশ-অজাতি আৰু দেশপ্ৰেমৰ ভাব বেছি সতেজ আৰু সক্ৰিয় কৰি তুলিছিল। কেবল বিদেশী বস্তুৰ মাজতে সীমাবদ্ধ নাথাকি ব্ৰিটিছ প্ৰশাসন, চৰকাৰী শিক্ষানুষ্ঠান, বিচাৰালয় আদিকো আন্দোলনকাৰীয়ে বৰ্জন কৰিবলৈ সিদ্ধান্ত লৈছিল। স্বদেশী সামগ্ৰীৰ আদৰ বাঢ়িছিল। স্বদেশীয়ে স্বদেশী কাৰিকৰৰ দ্বাৰা প্ৰস্তুত কৰা সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰি জাতীয় স্বাৱলম্বিতা অনুভৱ কৰাৰ লগতে স্বদেশী বজাৰ অৰ্থনীতিৰ বুনিয়াদ গঢ়ি তোলাত বিশেষ সহায়ৰ হাত আগবঢ়াইছিল। আনহাতেদি ভাৰতীয় বজাৰ দখল কৰি থকা বিদেশী সামগ্ৰী পৰিহাৰ কৰাৰ প্ৰৱণতা স্বদেশীৰ মনত গঢ়ি উঠিছিল। আনকি চৰকাৰক বিদেশী বুলি গণ্য কৰি খাজনা, চৰকাৰী ঋণ আদি পৰিশোধ নকৰাৰ মানসিকতাও আন্দোলনকাৰীৰ মনত গঢ় লৈ উঠিছিল।

স্বদেশী আন্দোলনৰ কেন্দ্ৰভূমি অবিভক্ত বংগদেশ আছিল যদিও বংগদেশক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা এই আন্দোলনটোৱে বংগদেশৰ ভৌগোলিক সীমা অতিক্ৰম কৰি এটা সৰ্বভাৰতীয় ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছিল। দক্ষিণ ভাৰত, মহাৰাষ্ট্ৰ, উত্তৰ-পূব ভাৰতৰ জনগণেও শাসকবিৰোধী এই আন্দোলনটো সমৰ্থন কৰাত স্বদেশী আন্দোলন সৰ্বভাৰতীয় পৰ্যায়ত উপনীত হৈছিল। সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়, বাল গংগাধৰ তিলক, গোপালকৃষ্ণ গোখলে, আনন্দমোহন বসু, লাল লাজপত বায়, দাদাভাই নৌৰজী আদি সৰ্বভাৰতীয় নেতাসকলৰ যোগেদি স্বদেশী আন্দোলনে বংগদেশৰ পৰিধি অতিক্ৰম কৰি ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰদেশলৈও প্ৰসাৰিত হৈছিল।

স্বদেশী আন্দোলনক এটা সফল আৰু সৰ্বাত্মক আন্দোলন হিচাপে গণ্য কৰা হয়। এই আন্দোলনৰ প্ৰতিটো ক্ষেত্ৰে বংগবাসীক আলোড়িত কৰিছিল আৰু ইয়াৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰভাৱ সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষতে পৰিলক্ষিত হৈছিল। স্বৰূপতে ই এটা ৰাজনৈতিক আন্দোলন আছিল যদিও সাত বছৰীয়া (১৯০৫-১১) এই আন্দোলনে ভাৰতৰ সাহিত্য, সমাজ, শিক্ষা, অৰ্থনীতি আদি সকলো দিশতে সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ পেলাইছিল।

১.০৪ : স্বদেশী আন্দোলনৰ ফলাফল

(ক) জাতীয় সাহিত্য :

স্বদেশানুভূতিৰ জোৱাৰে সাহিত্য সৃষ্টিত বিশেষ অৰিহণা যোগাইছিল। স্বদেশী আন্দোলনৰ পটভূমিত প্ৰকাশিত হৈছিল বিভিন্ন সংবাদপত্ৰ, আলোচনী, গ্ৰন্থ আৰু গীত, নাটক, প্ৰবন্ধ ইত্যাদি।

সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায় সম্পাদিত ‘বেংগলী’ (১৯০৪), কৃষ্ণকুমাৰ মিত্ৰৰ ‘সঞ্জীৱনী’ (১৯০৬), কালীপ্ৰসন্ন কাব্যবিশাৰদ আৰু যোগেন্দ্ৰনাথ বিদ্যাভূষণৰ ‘হিতবাদী’ (১৯০৫), ভূপেন্দ্ৰনাথ দত্তৰ ‘যুগান্তৰ’ (সাপ্তাহিক, ১৯০৬), ব্ৰহ্মবান্ধৱ উপাধ্যায়ৰ ‘সন্ধ্যা’ (১৯০৬),

সতীশ চন্দ্র মুখোপাধ্যায়ৰ 'দি ডন' (১৯০৬), কুমুদিনী মিত্ৰৰ মহিলা আলোচনী 'সু-প্ৰভাত' (১৯০৬), অৰবিন্দ ঘোষৰ 'বন্দে মাতৰম' (১৯০৫) আদি সংবাদপত্ৰ আৰু আলোচনীত প্ৰকাশিত জাতীয়তাবাদী লেখাসমূহে বংগভংগ বিৰোধী আন্দোলনৰ গতি তীব্ৰ কৰি তুলিছিল।

স্বদেশী আন্দোলনৰ পটভূমিত ৰচিত উল্লেখযোগ্য নাটকসমূহ আছিল ক্ষীৰোদ প্ৰসাদৰ 'পলাশীৰ প্ৰায়শ্চিত্ত', গিৰীশ ঘোষৰ 'চিৰাজউদ্দৌলা' আৰু 'মিৰ কাছিম', অমৃতলাল বসুৰ 'চাক্ৰাস বাঙালী', অমৰেন্দ্ৰ নাথ দত্তৰ 'বংগৰ অংগচ্ছেদ' ইত্যাদি। একেদৰে স্বদেশী আন্দোলনৰ পটভূমিত ৰচিত বিখ্যাত গ্ৰন্থকেইখনমান হ'ল— স্বৰ্ণকুমাৰী দেবীৰ 'জাপানী বীৰ', প্ৰমথনাথ ৰায়চৌধুৰীৰ 'জয় সংগীত', কাৰ্তিকচন্দ্ৰ দাশগুপ্তৰ 'নব্য ভাৰত', ৰামেন্দ্ৰসুন্দৰ ত্ৰিবেদীৰ 'বংগলক্ষীৰ ব্ৰতকথা'।

স্বদেশী আন্দোলনক কেন্দ্ৰ কৰি কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে ৰচনা কৰা ২৩টি গীত ভাৰতীয় সংস্কৃতিৰ সম্পদ হৈ থাকিব। 'আমাৰ সোনাৰ বাংলা আমি তোমাকে ভালবাসি' শীৰ্ষক গীতটিয়ে পৰৱৰ্তী সময়ত স্বাধীন বাংলাদেশৰ (১৯৭২) ৰাষ্ট্ৰীয় সংগীতৰ মৰ্যাদা লাভ কৰিছিল। 'যদি তোৰ ডাক শুনে কেও না আসে তবে একলা চলো বে...'ৰ দৰে তীব্ৰ জাতীয় আবেদনময়ী গীতে চিৰকালে জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰি থাকিব। আন্দোলনৰ সময়ছোৱাত ৰজনীকান্ত সেন, মুকুন্দ দাস, দ্বিজেন্দ্ৰলাল ৰয় আদিৰ গীতেও বঙালী জাতিক উদ্বুদ্ধ কৰিছিল। স্বদেশী আন্দোলনৰ পটভূমিত ৰবীন্দ্ৰনাথে ৰচনা কৰা এটা বিখ্যাত প্ৰবন্ধ আছিল 'ভাই ভাই এক ঠাই'।

অবনীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ প্ৰচেষ্টাত 'বংগীয় কলা সংসদ' (১৯০৭) নামৰ জাতীয় অনুষ্ঠানটো স্বদেশী আন্দোলনৰ সময়ত গঢ় লৈ উঠিছিল। এই অনুষ্ঠানটোৱে পাশ্চাত্য প্ৰভাৱমুক্ত নিভাঁজ ভাৰতীয় চিত্ৰকলাৰ চৰ্চাৰে এটি উন্নত সাংস্কৃতিক ভেটি গঢ়ি তোলাত মনোযোগ দিছিল। অবনীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে তেওঁৰ সু-বিখ্যাত 'বংগ মাতা' ছবিখন অংকন কৰি পাশ্চাত্য কলাৰ সমকক্ষ হিচাপে ভাৰতীয় কলাক প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। ভগিনী নিবেদিতাই 'বংগ মাতা'ক 'ভাৰত মাতা'ৰ ৰূপ প্ৰদান কৰিছিল।

(খ) জাতীয় শিক্ষা :

স্বদেশী আন্দোলন কেৱল বিদেশী পণ্য বৰ্জনৰ মাজতে সীমাবদ্ধ থকা নাছিল। বংগদেশৰ প্ৰচলিত শিক্ষা ব্যৱস্থাটোৰ ওপৰতো ইয়াৰ প্ৰভাৱ পৰিছিল। ছাত্ৰসকলৰ মাজত দেখা দিয়া আন্দোলনৰ প্ৰৱণতাৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখি বংগ প্ৰদেশ চৰকাৰৰ মুখ্য সচিব আৰ ডব্লিউ কাৰ্লাইলে (R W Carlyle) এখন জাননী জাৰি কৰি (১০ অক্টোবৰ, ১৯০৫) ছাত্ৰসকলক আন্দোলনত ভাগ নল'বলৈ সকাষাই দিছিল। এই জাননীৰ বিৰুদ্ধে সমগ্ৰ বংগদেশত প্ৰতিবাদৰ জোৰাৰ উঠিছিল। ছাত্ৰসকলে কাৰ্লাইলৰ জাননীৰ বিৰুদ্ধে প্ৰতিবাদ কৰি শ্ৰেণীকোঠা ত্যাগ কৰিছিল। ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ সভাপতিত্বত কলিকতাৰ পটলডাঙা মল্লিকবাৰীত অনুষ্ঠিত বিশাল ছাত্ৰসভাত (৪ নৱেম্বৰ, ১৯০৫) 'এণ্টি-চাৰ্কুলাৰ ছ'চাইটি'

কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ

ৰজনীকান্ত সেন

অবনীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰৰ
বিখ্যাত 'বংগ মাতা' ছবিখন

(Anti-Circular Society) গঠন কৰি চৰকাৰৰ আদেশ অমান্য কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছিল। এয়া আছিল চৰকাৰৰ নিৰ্দেশ অমান্য কৰাৰ প্ৰথমটো ঘটনা।

বিপিনচন্দ্ৰ পাল, ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ, আব্দুল বহুল প্ৰমুখ্যে নেতাসকলে ছাত্ৰ সমাজক চৰকাৰী শিক্ষানুষ্ঠান ত্যাগ কৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। একে সময়তে সতীশচন্দ্ৰ মুখোপাধ্যায় (১৮৬৫-১৯৪৮) সম্পাদিত 'দি ডন' (The Dawn) পত্ৰিকাই কলিকতা বিশ্ববিদ্যালয়ক গোলামখানা হিচাপে অভিহিত কৰি ছাত্ৰসকলক সেই গোলামখানা ত্যাগ কৰি জাতীয় শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিবলৈ আহ্বান জনাইছিল। সতীশচন্দ্ৰ মুখোপাধ্যায়ে ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ আৰু চাৰুদাস বন্দ্যোপাধ্যায়ৰ (১৮৪৪-১৯১৮) সহযোগত 'ডন ছ'চাইটি' (Dawn Society) নামৰ এটা জাতীয় অনুষ্ঠান গঢ় দি ছাত্ৰ মহলৰ মাজত দেশাত্মবোধ জাগ্ৰত কৰাত ব্ৰতী হৈছিল। এই ছ'চাইটিয়ে কাৰ্জনৰ বিশ্ববিদ্যালয় আইন (১৯০৪), কাৰ্লাইল জাননীৰ (১৯০৫) সম্পূৰ্ণ বিৰুদ্ধাচৰণ কৰি জাতীয় শিক্ষা সক্ৰিয় ৰূপত গঢ়ি তোলাৰ আন্দোলন আৰম্ভ কৰিছিল। ৫ আগষ্ট তাৰিখে (১৯০৫) ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে কলিকতাৰ এখন জনসভাত জাতীয় শিক্ষাৰ প্ৰয়োজনীয়তা সম্পৰ্কে জ্ঞানগৰ্ভ বক্তৃতা দিছিল। পিছদিনা (৬ আগষ্ট) বিশাল জনতাৰ উপস্থিতিত তেওঁ 'বংগ জাতীয় বিদ্যালয়' নামৰ জাতীয় শিক্ষানুষ্ঠানটো প্ৰতিষ্ঠা কৰে। ৮ নৱেম্বৰত (১৯০৫) ৰংপুৰত দ্বিতীয়খন জাতীয় বিদ্যালয় স্থাপন হয়। চৰকাৰী বিদ্যালয় ত্যাগ কৰা ছাত্ৰৰ সংখ্যা ক্ৰমাৎ বৃদ্ধি পোৱাত বংগদেশৰ কেইবাখনো ঠাইত জাতীয় বিদ্যালয় গঢ়ি উঠিছিল। ৰাসবিহাৰী বসুৰ (১৮৪৫-১৯২১) অধ্যক্ষতাত কলিকতাৰ টাউন হলত ১১ মাৰ্চ (১৯০৬) তাৰিখে অনুষ্ঠিত সভাত 'জাতীয় শিক্ষা পৰিষদ' নামৰ জাতীয় শিক্ষাৰ শীৰ্ষ অনুষ্ঠানটো গঠন হয়। ১৫ আগষ্ট তাৰিখে (১৯০৬) বংগ জাতীয় মহাবিদ্যালয় স্থাপন হয়। অৰবিন্দ ঘোষে মহাবিদ্যালয়ৰ অধ্যক্ষ পদ অলংকৃত কৰিছিল। একেটা বছৰতে (১২ ডিচেম্বৰত) বংগ জাতীয় মহাবিদ্যালয়ক জাতীয় বিশ্ববিদ্যালয়লৈ উন্নীত কৰা হয়।

স্বদেশী আন্দোলনৰ সময়খিনিত সৰ্বমুঠ ৬২খন মাধ্যমিক আৰু ৩,০০০খন প্ৰাথমিক জাতীয় বিদ্যালয় গঢ়ি উঠে। খ্যাতনামা বেৰিষ্টাৰ তাৰকনাথ পালিতৰ (অসমৰ প্ৰথমগৰাকী আই চি এছ আনন্দৰাম বৰুৱাৰ অন্তৰংগ বন্ধু) অৰ্থসাহায্যত বেংগল টেকনিকেল ইনষ্টিটিউট (Bengal Technical Institute) নামৰ শিক্ষানুষ্ঠানটো গঢ়ি উঠিছিল। পিছলৈ উক্ত অনুষ্ঠানটোৱে যাদৱপুৰ বিশ্ববিদ্যালয় নামেৰে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। জাতীয় বিশ্ববিদ্যালয়ৰ আৰ্হিত পাটনাত 'বিহাৰ বিদ্যাপীঠ', মহাৰাষ্ট্ৰত 'সমৰ্থ বিদ্যালয়' আৰু গুজৰাটত 'গুজৰাট বিদ্যালয়' প্ৰতিষ্ঠা কৰা হৈছিল।

(গ) স্বদেশী আন্দোলনত মহিলাৰ ভূমিকা :

সকলো ধৰণৰ সামাজিক বাধা অতিক্ৰম কৰি বংগদেশৰ মধ্যবিত্ত নগৰীয়া নাৰী সমাজে পুৰুষৰ লগত সমানে সমানে স্বদেশী আন্দোলনত অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। বংগ বিভাজনবিৰোধী আন্দোলনত নাৰীসকলৰ এই অংশগ্ৰহণে ভাৰতীয় স্বাধীনতা আন্দোলনক সুসংগঠিত পৰ্যায়লৈ আগুৱাই নিছিল। স্বদেশী আন্দোলনৰ অগ্ৰণী নাৰীসকলৰ ভিতৰত

এগৰাকী আছিল সৰলা দেৱী চৌধুৰীণী (১৮৭৪-১৯৩৩)। বিপ্লৱী ভাবাদৰ্শেৰে স্বদেশী আন্দোলনক আগুৱাই নিবলৈ তেওঁ মহাৰাষ্ট্ৰৰ শিৱাজী উৎসৱৰ অনুকৰণত বীৰষ্টমী ব্ৰত, প্ৰতাপাদিত্য উৎসৱ, উদয়াদিত্য উৎসৱ, ব্যায়াম সমিতি আদি উৎসৱ-অনুষ্ঠান বংগদেশৰ বিভিন্ন ঠাইত আয়োজন কৰি যুৱক-যুৱতীসকলক লাঠীখেল আৰু কুস্তিৰ প্ৰশিক্ষণ দিয়াইছিল। ‘ভাৰতী’ নামৰ পত্ৰিকা এখন (১৯০৭) সম্পাদনা কৰি বংগ দেশৰ যুৱশক্তিক তেওঁ জাতীয় আন্দোলনত জঁপিয়াই পৰিবলৈ প্ৰস্তুত কৰি তুলিছিল।

নাৰী আৰু যুৱক-যুৱতীসকলৰ মাজত জাগৰণ সৃষ্টিত প্ৰচুৰ বৰঙণি যোগোৱা আন এগৰাকী নাৰী আছিল ভগিনী নিবেদিতা। আয়াৰলেণ্ডত জন্মগ্ৰহণ কৰা এইগৰাকী মহীয়সী নাৰীৰ নাম আছিল মাৰ্গাৰেট এলিজাবেথ নবোল (Margaret Elizabeth Noble, ১৮৬৪-১৯১১)। কলিকতাত থকা সময়ত তেওঁ ইয়ংমেন্ছ হিন্দু ইউনিয়ন, বিবেকানন্দ ছ’চাইটি, ডন ছ’চাইটি আৰু অনুশীলন সমিতিৰ সৈতে প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত হৈ নাৰী আৰু যুৱক-যুৱতীসকলক দেশীয় শিল্পৰ যোগেদি স্বনিৰ্ভৰশীল হ’বলৈ আহ্বান জনাইছিল।

বংগদেশৰ নাৰীৰ সাহসিকতাই ব্ৰিটিছ শাসকক স্তম্ভিত কৰি তুলিছিল। বংগৰ নাৰীৰ সাহসিকতা সম্পৰ্কে লণ্ডনৰ ‘ডেইলী টেলিগ্ৰাফ’ (Daily Telegraph) কাকতত প্ৰকাশ পাইছিল (১১ অক্টোবৰ, ১৯০৭) এনেদৰে— ‘বঙালী নাৰী ইংৰাজৰ কাৰণে সকলোতকৈ দুৰ্দম আৰু বিপজ্জনক’ (The most obstinate and most dangerous antagonist of the English)।

(ঘ) স্বদেশী শিল্প উদ্যোগ :

স্বদেশী আন্দোলনৰ পটভূমিত আত্মশক্তি বিকাশৰ মানসিকতাই বংগদেশত জাতীয় শিল্প-কাৰখানা গঢ়ি তোলাৰ অনুকূল পৰিৱেশ সৃষ্টি কৰিছিল। স্বদেশী পণ্যৰ চাহিদা বৃদ্ধি হোৱাৰ পৰিপ্ৰেক্ষিতত বিভিন্ন কুটিৰ শিল্প আৰু কেইবাটাও ডাঙৰ শিল্প প্ৰতিষ্ঠান গঢ়ি উঠিছিল। সূতা কটা কল, ক্ষুদ্ৰ আৰু মজলীয়া তাঁত-শাল উদ্যোগ, সৰিয়হৰ তেল, চাবোন, চেনি, জুইশলা, বিস্কুট আদিৰ কাৰখানা গঢ়ি উঠিছিল। ইয়াৰ লগতে গঢ়ি উঠিছিল জাতীয় বেংক আৰু স্বদেশী বীমা কোম্পানী। ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰা স্বদেশী ভাণ্ডাৰ (১৮৯৭), স্বদেশী আন্দোলনৰ ফলস্বৰূপে এটা জাকতজিলিকা বস্ত্ৰ প্ৰতিষ্ঠানত পৰিণত হৈছিল। স্বদেশী আন্দোলনৰ ভৰপক সময়ত যোগেশচন্দ্ৰ চৌধুৰী আৰু কৃষ্ণবিহাৰী সেনৰ প্ৰচেষ্টাত কলিকতাৰ বউবজাৰত ‘ইণ্ডিয়ান ষ্টোৰ্ছ’ (১৯০৫) নামৰ প্ৰতিষ্ঠানটো গঢ়ি উঠিছিল। সকলো প্ৰকাৰৰ স্বদেশী সামগ্ৰী এই প্ৰতিষ্ঠানত বিক্ৰী কৰা হৈছিল। ঠাকুৰ পৰিয়ালৰ কন্যা সৰলা দেৱীয়ে কৰ্ণৱালিছ ষ্ট্ৰীটত (বৰ্তমান বিধান সৰণী) ‘লক্ষী ভাণ্ডাৰ’ (১৯০৩) প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল। আব্দুল হালিম গজনবিয়ে লাল বজাৰত প্ৰতিষ্ঠা কৰিছিল ‘ইউনাইটেড বেংগল ষ্টোৰ্ছ’ (১৯০৬)।

বংগবাসীৰ মনত আত্মশক্তি আৰু আত্মনিৰ্ভৰশীলতাৰ বাতাৱৰণ গঢ়ি তোলাৰ অৰ্থে জগদীশচন্দ্ৰ বসু, প্ৰফুল্ল চন্দ্ৰ ৰায়, নীলৰতন চৰকাৰ আদি অসাধাৰণ ব্যক্তিয়ে বংগদেশত বৃহৎ উদ্যোগ গঢ়ি তোলাৰ চিন্তা কৰিছিল। নীলৰতন চৰকাৰৰ উদ্যোগত ‘বংগলক্ষী কটন

স্বদেশী আন্দোলনৰ
অনুপ্ৰেৰণাৰ উৎস ভগিনী
নিবেদিতা

মিল' (১ আগষ্ট, ১৯০৬) আৰু আচাৰ্য প্ৰফুল্ল ৰায়ে 'বংগল কেমিকেলছ' নামৰ উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানটো মুকলি (২৫ জুলাই, ১৯০৬) কৰিছিল। জামছেদজী টাটাৰ বিখ্যাত শ্ৰীচ শিল্প কাৰখানা (১৯০৭) গঢ়ি তুলিছিল। বৰ্জনিৰ ফলত বিদেশী আমদানিকৃত পণ্যৰ পৰিমাণ ভাৰতবৰ্ষত উল্লেখনীয়ভাৱে হ্ৰাস পাইছিল।

বংগদেশৰ ৰাজনৈতিক আন্দোলনক কেন্দ্ৰ কৰি ভাৰতবৰ্ষৰ বিভিন্ন প্ৰদেশত আধুনিক শিল্প উদ্যোগৰ বুনিয়াদ গঢ়ি উঠিছিল। ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ১৭ ডিচেম্বৰ তাৰিখে আৰ চি দত্তৰ পৌৰোহিত্যত বাৰাণসীত অনুষ্ঠিত প্ৰথম 'ভাৰতীয় উদ্যোগ সন্মিলন'ত 'বিদেশী উদ্যোগসমূহৰ প্ৰচুৰ সম্ভাৱনীয়তা সম্পৰ্কে দেশবাসীক সজাগ কৰি তুলিছিল। এই সন্মিলনৰ যোগেদি বহুতো দেশীয় শিল্পৰ পুনৰুজ্জীৱন সম্ভৱ হৈ উঠিছিল। এক কথাত ভাৰতবৰ্ষৰ ব্যৱসায় আৰু শিল্পৰ ক্ষেত্ৰত স্বদেশী আন্দোলনে এটা নতুন যুগৰ সূচনা কৰিছিল।

(ঙ) মুছলিম লীগৰ প্ৰতিষ্ঠা :

ব্ৰিটিছ শাসকে ভাৰতবৰ্ষত একত্ৰিত বিশাল ভাৰতীয় জাতি গঠন হোৱাটো বিচৰা নাছিল। সাম্ৰাজ্যবাদ অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ স্বার্থত ইংৰাজ শাসকে ধৰ্ম, জাতি, ভাষা, অঞ্চল আদিৰ ভিত্তিত ভাৰতবাসীৰ মাজত বিভেদ অনাৰ প্ৰয়াস চলাইছিল। বংগ বিভাজনো আছিল ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদক নিশ্চকতীয়া কৰাৰ লগতে সাম্প্ৰদায়িক ভেদাভেদ সৃষ্টি কৰাৰ এগাট চোকা অস্ত্ৰ।

কাৰ্জনে বংগ বিভাজনৰ সপক্ষে জনমত গঢ়ি তোলাৰ উদ্দেশ্যে ১৯০৪ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ফেব্ৰুৱাৰি মাহত পূৰ্ব বংগ ভ্ৰমণৰ দীঘলীয়া কাৰ্যসূচী লৈছিল। ঢাকা, মৈমনসিং, চট্টগ্ৰাম আদি ঠাইত আয়োজিত জনসভাত তেওঁ বংগ ভংগৰ সপক্ষে প্ৰচাৰ চলাইছিল। মুছলমান জনগণক বংগ ভংগৰ যোগেদি প্ৰচুৰ লাভৱান হ'ব বুলি বুজাইছিল। ১৮ ফেব্ৰুৱাৰি তাৰিখে (১৯০৪) ঢাকাত অনুষ্ঠিত বিশাল জনসভাত পূৰ্ব বংগৰ ইছলাম ধৰ্মীয় জনগণক হিন্দুসকলৰ বিৰুদ্ধে মাৰবাজি থিয় হ'বলৈ আহ্বান জনাইছিল। ঢাকাৰ নবাব ছলিমউল্লা খানৰ যোগেদি পূৰ্ব বংগৰ মুছলমান জনতাক ওচৰ চপাই অনাৰ প্ৰচেষ্টা হাতত লৈছিল। এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখি তেওঁ নবাবগৰাকীক ১৪ লাখ টকা অতি নগণ্য সুতৰ বিনিময়ত ধাৰলৈ দিছিল। ইছলাম ধৰ্মীয় ভূ-স্বামীসকলকো বিশেষ সা-সুবিধা দিয়াৰ প্ৰতিশ্ৰুতি প্ৰদান কৰিছিল। ভালেসংখ্যক মুছলমান নেতাই চৰকাৰৰ বংগ ভংগ পৰিকল্পনাক আদৰণি জনাইছিল। কাৰ্জনৰ নীতিত বিশ্বাস ৰখা পূৰ্ব বংগৰ একাংশ নেতাই প্ৰস্তাৱিত 'পূৰ্ব বংগ আৰু অসম' নামৰ প্ৰদেশখনৰ যোগেদি মুছলমান ৰাইজৰ সকলো আশা পূৰ্ণ হ'ব বুলি ভাবিছিল। তেওঁলোকৰ মনত আত্মপ্ৰতিষ্ঠা লাভৰ বাসনা জাগ্ৰত হৈছিল। চৰকাৰে এইদৰে তেওঁলোকৰ মনত বিভেদকামী ৰাজনৈতিক চেতনা গঢ়ি তুলিছিল।

লৰ্ড কাৰ্জনৰ পিছত ভাইচৰয় পদত অধিষ্ঠিত হোৱা লৰ্ড মিন্টোৰ (১৯০৫-১০, Lord Minto) ঘোষণাই (১৩ এপ্ৰিল, ১৯০৬) মুছলমান জনগণক সুকীয়া ৰাজনৈতিক সা-সুবিধা প্ৰদান কৰাৰ ইংগিত বহন কৰিছিল। তেওঁ শাসন প্ৰক্ৰিয়াত প্ৰতিনিধিত্বমূলক ব্যৱস্থা প্ৰয়োগ কৰি ভাৰতীয়ৰ বাবে এখন শাসন সংস্কাৰ বিধি তৈয়াৰ কৰাৰ ঘোষণা

জাৰি কৰিছিল। উক্ত ঘোষণাৰ পিছত একাংশ মুছলমান নেতাই প্ৰস্তাৱিত শাসন সংস্কাৰ আঁচনিত তেওঁলোকৰ অধিকাৰ আৰু স্বাৰ্থ কিদৰে সুৰক্ষিত হ'ব সেই বিষয়ে গভীৰ চিন্তা-চৰ্চাত ব্যস্ত হৈছিল। তেওঁলোকে আলীগড় কলেজৰ অধ্যক্ষ উইলিয়াম আৰ্কবল্ডৰ (William Archbold) লগত আলোচনা কৰি এখন আৱেদন প্ৰস্তুত কৰিছিল। মুছলমানসকলৰ বাবে সংবিধানিক (প্ৰস্তাৱিত শাসন সংস্কাৰ বিধিত) সুকীয়া নিৰ্বাচনী মণ্ডল গঠনৰ অপৰিহাৰ্যতা এই আৱেদনৰ মাজেৰে উত্থাপন কৰিছিল। ১ অক্টোবৰ তাৰিখে (১৯০৬) আগা খাঁৰ (খান) নেতৃত্বত ৩৫জনীয়া এটা সঁজাতী দলে চিমলাত উপস্থিত হৈ লৰ্ড মিণ্টোৰ হাতত এই আৱেদন প্ৰদান কৰিছিল। ভাইচৰয়ে তেওঁলোকৰ দাবীসমূহ সহানুভূতিৰে বিবেচনা কৰাৰ আশ্বাস দিছিল। ৰাজ-অনুগ্ৰহৰ এই অনুকূল পৰিৱেশত তেওঁলোকে তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্যক সাৰ্থক ৰূপ দিয়াত নিমগ্ন হৈছিল।

১৯০৬ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ৩০ ডিচেম্বৰ তাৰিখে ঢাকাৰ নবাব ছলিমউল্লাহৰ আহ্বান ক্ৰমে বংগদেশৰ একাংশ শিক্ষিত মুছলমান বৰমূৰীয়াই নবাব বিকৰউল মূলকৰ পৌৰোহিত্যত ঢাকা ৰাজদৰবাৰত আয়োজিত সভাত অংশগ্ৰহণ কৰিছিল। এই ঐতিহাসিক সভাতে 'সৰ্বভাৰতীয় মুছলিম লীগ' নামৰ ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানটোৰ জন্ম হৈছিল। মুছলিম লীগ স্থাপনত নেতৃত্ব বহন কৰা ব্যক্তি নবাব ছলিমউল্লাহই সেইদিনা ঘোষণা কৰিছিল যে নৱগঠিত ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানটোৰ লক্ষ্য আৰু উদ্দেশ্য হ'ব—

- (ক) ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ প্ৰতি মুছলমান ৰাইজৰ মনত আনুগত্যৰ প্ৰসাৰ ঘটোৱা।
- (খ) ব্ৰিটিছ চৰকাৰক মুছলমান ৰাইজৰ ৰাজনৈতিক অধিকাৰ আৰু স্বাৰ্থৰ প্ৰতি সদা-সচেতন কৰি ৰখা।
- (গ) মুছলমান ৰাইজৰ মনৰ পৰা ভয়, সন্দ্বাস, বিদ্বেষ ভাবৰ অন্ত পেলাই সকলোৰে মাজত একতা গঢ়ি তোলা।

ভাইচৰয় লৰ্ড মিণ্টো আৰু ভাৰত সচিব জন মৰ্লেই (John Morely) মুছলিম লীগৰ কামত সন্তুষ্টি প্ৰকাশ কৰিছিল। প্ৰকৃতৰ্থত ক'বলৈ গ'লে দুয়োগৰাকী ইংৰাজ শাসকে হিন্দু আৰু মুছলমানৰ মাজত ধৰ্মগত পাৰ্থক্য তথা মতবিৰোধক এটা ৰাজনৈতিক সুবিধা হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। অতি কম সময়ৰ ভিতৰতে মিণ্টোৱে জাতীয় কংগ্ৰেছৰ নৰমপন্থীসকলকো ওচৰ চপাই অনাৰ পৰিকল্পনা কৰিছিল। লৰ্ড মিণ্টোৰ প্ৰতিশ্ৰুতি অনুসৰি ১৯০৯ খ্ৰীষ্টাব্দৰ শাসন সংস্কাৰ বিধিৰ যোগেদি (মৰ্লে-মিণ্টো শাসন সংস্কাৰ আইন, ১৯০৯) মুছলমানসকলে পৃথক নিৰ্বাচনৰ সুবিধা লাভ কৰিছিল।

জাতীয় কংগ্ৰেছৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বী অনুষ্ঠান হিচাপে মুছলিম লীগে ভাৰতীয় মুছলমান জনগণক প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পৰা এটা সক্ৰিয় অনুষ্ঠান হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰিছিল। ব্ৰিটিছ শাসকৰ প্ৰতি আনুগত্যৰ পূৰ্ণ ব্যৱহাৰৰ যোগেদি এই অনুষ্ঠানটোৱে অতি সহজে ৰাজনৈতিক অধিকাৰ আদায় কৰাত সফল হৈছিল। জাতীয় কংগ্ৰেছক দুৰ্বল কৰাত অনুষ্ঠানটোৱে বিশেষ গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰিছিল। ১৯১০ খ্ৰীষ্টাব্দৰ মাৰ্চ মাহত মুছলিম লীগৰ কাৰ্যালয় লক্ষ্ণৌলৈ স্থানান্তৰিত কৰা হয়।

মুছলিম লীগে সমাজৰ সকলো শ্ৰেণীৰ মানুহক আকৰ্ষণ কৰিব পৰা নাছিল। সমাজৰ উচ্চ শ্ৰেণীৰ বক্ষণশীল এচামৰ মাজত আবদ্ধ থকা এই অনুষ্ঠানটোৰ গুৰুত্ব বংগ বিভাজনৰ পিছত (১৯১১) কিছু বছৰলৈ কমি গৈছিল। ১৯১৫ খ্ৰীষ্টাব্দত ছলিমউল্লাহৰ মৃত্যুৰ পিছত লীগৰ বক্ষণশীল চৰিত্ৰৰ ভালেখিনি পৰিৱৰ্তন ঘটিছিল।

স্বদেশী বস্ত্ৰৰ বুনিয়াদ প্ৰতিষ্ঠাতা বাপুজী মহাত্মা

১.০৫ : স্বদেশী আন্দোলন আৰু জাতীয় কংগ্ৰেছ

সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়, বিপিনচন্দ্ৰ পাল, অৰবিন্দ ঘোষ, অশ্বিনীকুমাৰ দত্ত (১৮৫৬-১৯৫৩) প্ৰমুখ্যে কেইবাজনো বংগদেশৰ ৰাজহুৱা জীৱনৰ গুৰিয়াল তথা অসাধাৰণ বুদ্ধিমত্তাসম্পন্ন ৰাজনৈতিক নেতাই জাতীয় কংগ্ৰেছৰ যোগেদি সমগ্ৰ ভাৰতবৰ্ষত বংগ বিভাজনৰ বিৰুদ্ধে জনমত সুসংগঠিত কৰিব পাৰিছিল। ১৮৮৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ পৰা ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দলৈকে ভাৰতবাসীৰ কেৱল আৰ্থিক আৰু সামাজিক উন্নয়নৰ ওপৰত মনোযোগ দি অহা জাতীয় কংগ্ৰেছে বংগ ভংগক কেন্দ্ৰ কৰি ভাৰতৰ জাতীয় জীৱনত এটা বৃহত্তম অনুষ্ঠান হিচাপে আত্মপ্ৰকাশ কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰিছিল।

১৯০৩ খ্ৰীষ্টাব্দত লালমোহন ঘোষৰ (১৮৪৯-১৯০৯) পৌৰোহিত্যত মাদ্ৰাজত অনুষ্ঠিত জাতীয় কংগ্ৰেছৰ ঊনবিংশতিতম অধিৱেশনে চৰকাৰক বংগ বিভাজনৰ পৰিকল্পনা ত্যাগ কৰিবলৈ সকাঁয়াই দিছিল। বংগ ভংগ কাৰ্যকৰী (১৬ অক্টোবৰ, ১৯০৫) কৰাৰ আগে আগে জাতীয় কংগ্ৰেছৰ প্ৰতিনিধি হিচাপে লালা লাজপত ৰায় (১৮৬৫-১৯২৮) আৰু গোপালকৃষ্ণ গোখলে (১৮৬৬-১৯১৫) লণ্ডনত উপস্থিত হৈ (৬ জুলাই, ১৯০৫) প্ৰস্তাৱিত

বংগ ভংগ আঁচনি পৰিত্যাগ কৰিবলৈ চৰকাৰৰ ওচৰত আবেদন জনাইছিল। বংগবাসীৰ স্বাক্ষৰসহ যুগুতোৰা প্ৰতিবাদী আবেদন তেওঁলোকে ভাৰত সচিবৰ হাতত অৰ্পণ কৰিছিল। কিন্তু ভাৰতবাসীৰ আপত্তিক মুঠেও গুৰুত্ব নিদি চৰকাৰে বংগ বিভাজন কাৰ্য্যকৰী কৰাত জাতীয় কংগ্ৰেছে বংগ ভংগৰ বিৰুদ্ধে দৃঢ় স্থিতি গ্ৰহণ কৰিবলৈ সাজু হৈছিল।

বংগ বিভাজনৰ ফলস্বৰূপ সাত বছৰীয়া স্বদেশী আন্দোলনৰ শেষত ১৯১১ চনত ইংৰাজ চৰকাৰ বংগ একত্ৰিকৰণ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। কিন্তু জাতীয় কংগ্ৰেছৰ যোগেদি স্বদেশী আৰু স্বৰাজৰ দাবীত সমগ্ৰ ভাৰতবাসী একত্ৰিত হোৱাৰ সুযোগ বংগভংগই আনি দিছিল।

লালা লাজপত ৰায়, বাল গংগাধৰ তিলক আৰু বিপিন চন্দ্ৰ পাল।
এই তিনিজনক চমুকৈ 'লাল-বাল-পাল' বুলি কোৱা হয়।

১.০৬ : চৰকাৰৰ আন্দোলনবিৰোধী কৰ্মপন্থা

ব্ৰিটিছ চৰকাৰে বংগ ভংগৰ ক্ষেত্ৰত জাতীয় কংগ্ৰেছৰ উদাৰপন্থী নেতাসকলৰ পৰা সহযোগিতা আশা কৰিছিল। লৰ্ড কাৰ্জনে এই নেতাসকলক হাতৰ মুঠিত ৰখাৰ উদ্দেশ্যে তেওঁলোকৰ বহুতকৈ ব্ৰিটিছ চৰকাৰ আৰোপিত উপাধি, পদক আৰু পদ প্ৰদান কৰিছিল। উদাৰপন্থী কংগ্ৰেছ সদস্যক উচ্চ ন্যায়ালয়ৰ বিচাৰপতিৰ পদ, ব্ৰিটিছ সংসদত সদস্য পদ, ভাইচৰয় পৰিষদৰ সদস্য পদ নতুবা প্ৰাদেশিক পৰ্যায়ৰ লোভনীয় সদস্য পদ যাচি বংগ ভংগ পৰিকল্পনাত তেওঁলোকৰ সমৰ্থন আশা কৰিছিল। কিন্তু তথাপি কাৰ্জনে বংগ ভংগবিৰোধী আন্দোলন দুৰ্বল কৰিব পৰা নাছিল। সুৰেন্দ্ৰনাথ বন্দ্যোপাধ্যায়, গোপালকৃষ্ণ গোখলে আদি কংগ্ৰেছৰ শীৰ্ষ নেতাৰ বংগ ভংগবিৰোধী অটল স্থিতিয়ে চৰকাৰক শ'লঠেকত পেলাইছিল। বিপিনচন্দ্ৰ পালে সকলো নেতাক ব্ৰিটিছপ্ৰদত্ত উপাধি, পদ, পদবী আদি বৰ্জন কৰাৰ আহ্বান জনায়। এই আহ্বানৰ প্ৰতি সঁহাৰি জনাই গোপালকৃষ্ণ গোখলেই পোনপ্ৰথমে 'নাইটহুড' উপাধি ব্ৰিটিছ চৰকাৰক ঘূৰাই দিছিল।

১.০৭ : স্বদেশী আন্দোলনৰ অৱদান

- ১। স্বদেশী আন্দোলনে ভাৰতবাসীক গণ-আন্দোলন সম্পৰ্কে এটা ৰাজনৈতিক শিক্ষা দি যাবলৈ সক্ষম হৈছিল। দেশৰ বেছিভাগ মানুহেই আন্দোলনত সমৰেত হ'লে যে গণ-আন্দোলনত জয়যুক্ত হোৱাটো সুনিশ্চিত, সেই কথা ভাৰতীয়ই স্বদেশী আন্দোলনৰ যোগেদি আয়ত্ত কৰিব পাৰিছিল।
- ২। ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছে আৰম্ভণিৰে পৰা আবেদন-নিবেদনৰ মাজেৰে সহনশীল চিন্তাত বিশ্বাস ৰাখি ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ ওচৰত ভাৰতীয়ৰ উন্নতি আশা কৰিছিল। বংগ ভংগক কেন্দ্ৰ কৰি জাতীয় কংগ্ৰেছৰ চিন্তা-কৰ্মত পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা হৈছিল। 'একমাত্ৰ গণ-সংগ্ৰামৰ যোগেদিহে ভাৰতীয়ৰ উন্নতি সম্ভৱ'— এই ভাবনা স্বদেশী

আন্দোলনে জাতীয় কংগ্ৰেছক প্ৰদান কৰিছিল।

- ৩। লৰ্ড কাৰ্জনে ভাইচৰয়ৰ আসনত বহিয়েই ঘোষণা কৰিছিল— ‘শাসন আৰু শোষণ একেলগে চলাই যোৱা হ’ব’ (Administration and exploitation will go hand in hand)। বংগবাসীয়ে সাম্ৰাজ্যবাদী শাসকৰ এই দণ্ডোক্তিৰ উপযুক্ত উত্তৰ দিছিল বিদেশী পণ্য বৰ্জন, স্বদেশী পণ্য ব্যৱহাৰ আৰু স্বদেশী শিল্প গঢ়ি তোলাৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা মানসিক দৃঢ়তা আৰু একাগ্ৰতাৰ যোগেদি। সেই কাৰণেই ভাৰতৰ অৰ্থনীতি আৰু শিল্প বিকাশৰ ইতিহাসত স্বদেশী আন্দোলনৰ অৱদান চিৰকাল জিলিকি থাকিব।
- ৪। স্বদেশী আন্দোলনৰ মাজেৰে ভাৰতীয়ই ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ ওচৰত স্বৰাজ দাবী কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰিছিল। স্বদেশী আন্দোলনৰ তীব্ৰ উত্তেজনাই জাতীয় কংগ্ৰেছক দাদাভাই নৌৰজীৰ পৌৰোহিত্যত অনুষ্ঠিত কলিকতা অধিৱেশনত (১৯০৬) পোনপ্ৰথমে ভাৰতীয়ৰ বাবে স্বৰাজ দাবী কৰি প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰিছিল।
- ৫। স্বদেশী আন্দোলনৰ মাজেৰে ভাৰতীয় নাৰীৰ আন্দোলনৰ প্ৰৱণতা গঢ়ি উঠিছিল। দুটা ঘটনাই বংগদেশৰ নাৰী সমাজক আন্দোলনমুখী কৰি তুলিছিল। প্ৰথমটো আছিল— প্ৰফুল্ল চাকীৰ ফাঁচিৰ দিনটোত বংগদেশৰ প্ৰতিটো পৰিয়ালে উপবাসে কটাইছিল। মাতৃসকলে পাকঘৰৰ বন্ধন কাৰ্য বন্ধ কৰি গোটেই দিনটো শোকত ম্ৰিয়মাণ হৈ দেশসেৱাৰ প্ৰতি উৎসাহিত হৈছিল। দ্বিতীয়টো আছিল— বংগ ভংগক কেন্দ্ৰ কৰি চৰকাৰক ক্ষুব্ধাৰ সমালোচনা কৰাৰ অপৰাধত ‘যুগান্তৰ’ পত্ৰিকাৰ সম্পাদক ভূপেন্দ্ৰনাথ দত্তক যেতিয়া পুলিচে কঠোৰ শাস্তি বিহিছিল, তেতিয়া দত্তৰ মাতৃ ভুবনেশ্বৰী দেৱীয়ে (স্বামী বিবেকানন্দৰো মাতৃ) দুখ নকৰি সকলো নাৰীক আন্দোলনৰ কাৰণে সাজু হ’বলৈ আহ্বান জনাইছিল। হাজাৰ হাজাৰ নাৰীয়ে পুৰুষৰ লগত সমানে আন্দোলনত ভাগ ল’বলৈ সাজু হৈছিল।
- ৬। স্বদেশী আন্দোলনৰ মাজেৰে ভাৰতবৰ্ষত সশস্ত্ৰ বিপ্লৱৰ সূচনা হৈছিল। আগ্নেয়াস্ত্ৰৰে বিপ্লৱৰ পথ অনুসৰণ কৰি দেশক স্বাধীন কৰাৰ প্ৰৱণতা এচাম আন্দোলনকাৰীৰ মাজত গঢ়ি উঠিছিল।

বংগ ভংগ বাতিলৰ সিদ্ধান্তই ব্ৰিটিছ চৰকাৰৰ পৰাজয় আৰু ব্যৰ্থতা সুস্পষ্ট ৰূপত প্ৰকাশ কৰি গ’ল। স্বদেশী আন্দোলনৰ সাফল্যই ভাৰতবাসীক উৎসাহিত কৰিছিল আৰু এই উৎসাহে পৰৱৰ্তী পৰ্যায়ত মহাত্মা গান্ধীৰ (১৮৬৯-১৯৪৮) নেতৃত্বত গঢ়ি উঠা জাতীয় সংগ্ৰামক শক্তিশালী আৰু ব্যাপক কৰি তুলিছিল। ভাৰতৰ স্বাধীনতা সংগ্ৰামত বংগ ভংগবিৰোধী আন্দোলনৰ সাফল্য এটা উল্লেখযোগ্য ঘটনা হিচাপে চিহ্নিত হৈ ৰ’ব।

- ☞ ভাইচৰয় লৰ্ড নেথানিয়েল কাৰ্জনেৰ শাসনকালত সংঘটিত বংগ প্ৰদেশৰ বিভাজন ভাৰতবৰ্ষৰ ৰাজনৈতিক ইতিহাসৰ এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ ঘটনা।
- ☞ বংগ প্ৰদেশক এজন লেফটেনেণ্ট গৱৰ্ণৰে শাসন কৰিব নোৱাৰা অজুহাত দেখুৱাই ঢাকা, চট্টগ্ৰাম আৰু ৰাজশাহী— এই তিনিটা সংমণ্ডল প্ৰদেশখনৰপৰা বিচ্ছিন্ন কৰিছিল। তিনিটা সংমণ্ডলৰ সৰ্বমুঠ ১,০৬,৫৪০ বৰ্গ মাইল এলেকা অসমৰ লগত সংলগ্ন কৰি ‘পূৰ্ব বংগ আৰু অসম’ নামৰ প্ৰদেশখন গঠন কৰা হৈছিল।
- ☞ ‘পূৰ্ব বংগ আৰু অসম’ নামৰ প্ৰদেশখনৰ ৰাজধানী ঢাকাত স্থাপন কৰা হৈছিল।
- ☞ লৰ্ড কাৰ্জনে শাসনৰ সুবিধাৰ কাৰণে বংগ প্ৰদেশৰ আয়তন সৰু কৰাৰ যুক্তি দিছিল যদিও ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত উদ্দেশ্য আছিল ঐক্যবদ্ধ বংগশক্তিক দ্বিখণ্ডিত কৰা।
- ☞ বংগ ভংগৰ যোগেদি লৰ্ড কাৰ্জনে ভাৰতীয় জাতীয়তাবাদৰ প্ৰাণকেন্দ্ৰ বংগ প্ৰদেশক দ্বিখণ্ডিত কৰি হিন্দু-বঙালীসকলক দুয়োখন প্ৰদেশত (‘বংগ প্ৰদেশ’, ‘পূৰ্ব বংগ আৰু অসম’) সংখ্যালঘুত পৰিণত কৰিছিল।
- ☞ ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দত বংগ ভংগ পৰিকল্পনা চৰকাৰীভাৱে প্ৰকাশ কৰি ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ১৬ অক্টোবৰ তাৰিখে বংগ ভংগ কাৰ্যকৰী কৰিছিল।
- ☞ বংগ ভংগৰ অসন্তুষ্টিৰ উত্তাপে প্ৰবল বিক্ষোভৰ সৃষ্টি কৰিছিল।
- ☞ পূৰ্ব বংগ, উত্তৰ বংগ আৰু পশ্চিম বংগৰ বিভিন্ন ঠাইত অনুষ্ঠিত প্ৰতিবাদী সভাৰ যোগেদি প্ৰবল জনসংগ্ৰামৰ জোৰাৰ তুলিছিল।
- ☞ জাতি-বৰ্ণ-ধৰ্ম নিৰ্বিশেষে সকলো জনতাই এই সংগ্ৰামত জঁপিয়াই পৰিছিল।
- ☞ বংগ ভংগৰ পৰিণতি হিচাপে বিদেশী বস্তু বৰ্জন আৰু স্বদেশী বস্তু গ্ৰহণৰ সিদ্ধান্ত জনসভাত অনুমোদিত হোৱাৰ পিছত এই আন্দোলন ‘স্বদেশী আন্দোলন’ নামেৰে জনাজাত হয়।
- ☞ স্বদেশী আন্দোলনৰ কেন্দ্ৰভূমি অবিভক্ত বংগদেশ আছিল যদিও বংগদেশক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা এই আন্দোলনটোৱে বংগদেশৰ ভৌগোলিক সীমা অতিক্ৰম কৰি এটা সৰ্বভাৰতীয় ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছিল।
- ☞ স্বদেশী আন্দোলনক এটা সফল আৰু সক্ৰিয় আন্দোলন হিচাপে গণ্য কৰা হয়। প্ৰায় সাত বছৰীয়া ৰাজনৈতিক আন্দোলনটোৱে সাহিত্য, সমাজ, শিক্ষা, অৰ্থনীতি আদি সকলো দিশতে সুদূৰপ্ৰসাৰী প্ৰভাৱ পেলাইছিল।
- ☞ সাম্ৰাজ্যবাদ অক্ষুণ্ণ ৰখাৰ স্বার্থত ইংৰাজ শাসকে জাতি, ধৰ্ম, ভাষা আৰু অঞ্চল আদিৰ ভিত্তিত ভাৰতীয়ৰ মাজত বিভেদ অনাৰ প্ৰয়াস চলাইছিল। ইংৰাজ শাসকৰ উচটনিত একাংশ মুছলমান নেতাই প্ৰতিষ্ঠা কৰা ‘সৰ্বভাৰতীয় মুছলিম লীগ’ স্বদেশী আন্দোলনৰ আন এটা গুৰুত্বপূৰ্ণ দিশ আছিল।
- ☞ স্বদেশী আন্দোলনৰ মাজেদি ভাৰতবৰ্ষত সশস্ত্ৰ বৈপ্লৱিক আন্দোলনৰ সূচনা হৈছিল। স্বদেশী আন্দোলনত ভাগ লোৱা এচাম নেতাই শান্তিপূৰ্ণ আন্দোলনৰ পথ পৰিহাৰ কৰি সশস্ত্ৰ বৈপ্লৱিক আন্দোলনৰ পথ বাছি লৈছিল।

- বংগ ভংগক কেন্দ্ৰ কৰি ভাৰতীয় জাতীয় কংগ্ৰেছৰ চিন্তা-কৰ্মত পৰিৱৰ্তনৰ সূচনা হৈছিল। 'একমাত্ৰ গণসংগ্ৰামৰ মাজেদিহে ভাৰতীয়ৰ উন্নতি সম্ভৱ' এই ভাৱনা স্বদেশী আন্দোলনে জাতীয় কংগ্ৰেছক প্ৰদান কৰিছিল।
- বংগ ভংগৰ ফলশ্ৰুতিত অসমৰ ৰাজধানী শ্বিলঙৰপৰা ঢাকালৈ স্থানান্তৰিত হৈছিল।
- স্বদেশী আন্দোলনৰ প্ৰতিক্ৰিয়া অসমলৈকো বিস্তাৰিত হৈছিল।
- (১) ১৯১১ খ্ৰীষ্টাব্দৰ ১২ ডিচেম্বৰ তাৰিখে দিল্লীত অনুষ্ঠিত ৰাজ অভিষেক অনুষ্ঠানত কৰা ঘোষণা মৰ্মে বংগদেশ পুনৰ একত্ৰীকৰণ হয়। (২) ভাৰতবৰ্ষৰ ৰাজধানী কলিকতাৰপৰা দিল্লীলৈ স্থানান্তৰ হয়। (৩) অসম মুখ্য আয়ুক্তৰ তলতীয়া প্ৰদেশত পৰিণত হয়। (৪) অসম প্ৰদেশৰ ৰাজধানী শ্বিলঙলৈ পুনৰ স্থানান্তৰিত হয়।

অ নু শী ল নী

অতি চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন :

- ১। বংগ বিভাজন কোনগৰাকী ভাইচৰয়ৰ শাসনকালত সংঘটিত হৈছিল?
- ২। ১৯০৫ খ্ৰীষ্টাব্দৰ কোন তাৰিখে বংগ বিভাজন কাৰ্য্যকৰী হৈছিল?
- ৩। বিদেশী পণ্য বৰ্জনৰ প্ৰস্তাৱ কোনখন সভাত গ্ৰহণ কৰা হৈছিল?
- ৪। স্বদেশী আন্দোলনৰ সময়ছোৱাত 'যুগান্তৰ' নামৰ সংবাদপত্ৰখন সম্পাদনা কোনে কৰিছিল?
- ৫। বংগদেশত 'জাতীয় শিক্ষা পৰিষদ' নামৰ অনুষ্ঠানটো কেতিয়া গঠন হৈছিল?
- ৬। 'বেংগল কেমিকেলছ' নামৰ উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানটোৰ প্ৰধান উদ্যোক্তা কোন আছিল?
- ৭। কাৰ পৌৰোহিত্যত অনুষ্ঠিত জাতীয় কংগ্ৰেছৰ অধিৱেশনে ভাৰতীয়ৰ বাবে 'স্বৰাজ' বিচাৰি প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিছিল?
- ৮। 'বন্দিনী ভাৰত' নামৰ নাটকখনৰ ৰচক কোন?
- ৯। বংগদেশৰ একত্ৰীকৰণ কেতিয়া হৈছিল?

চমু উত্তৰৰ প্ৰশ্ন :

- ১। বংগ বিভাজনে সৃষ্টি কৰা 'পূৰ্ববংগ আৰু অসম' নামৰ প্ৰদেশখনৰ সৈতে সংলগ্ন হোৱা বংগদেশৰ প্ৰধান তিনিটা ভৌগোলিক সংমণ্ডল উল্লেখ কৰা।
- ২। বংগ বিভাজনৰ অন্তৰ্নিহিত উদ্দেশ্য কি আছিল চমুকৈ লিখা।
- ৩। বংগ বিভাজনবিৰোধী আন্দোলনে 'স্বদেশী আন্দোলন' নাম কিয় পাইছিল চমুকৈ লিখা।

- ৪। স্বদেশী আন্দোলনে জাতীয় শিক্ষালৈ আগবঢ়োৱা বৰঙনিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা।
- ৫। স্বদেশী আন্দোলনৰ সময়ছোৱাত বংগদেশৰ জাতীয় শিক্ষাৰ বিকাশ কেনেদৰে হৈছিল?
- ৬। স্বদেশী আন্দোলন দমন কৰাৰ উদ্দেশ্যে ব্ৰিটিছ চৰকাৰে কি কি আন্দোলনবিৰোধী কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰিছিল?
- ৭। স্বদেশী আন্দোলনৰ তিনিটা ফলাফল উল্লেখ কৰা।
- ৮। স্বদেশী আন্দোলনৰ তিনিটা অৱদান উল্লেখ কৰা।

চমু টোকা লিখা :

- (১) কবিগুৰু ৰবীন্দ্ৰনাথ ঠাকুৰ।
- (২) মাৰ্গাৰেট এলিজাবেথ নবোল (ভগিনী নিবেদিতা)।
- (৩) নবাব ছলিমউল্লা।
- (৪) অম্বিকাগিৰি ৰায়চৌধুৰী